

MIKS UGALA ON VILJANDIS?*

TAAVI PAE

Sissejuhatuseks

Eesti kohalookirjandus on küll mitmekesine, kuid avastamata ja selgitamata tahke on veel palju. Ugala teatri kodulehelt <http://www.ugala.ee/ajalugu/ajalugu01.html> leiame asutuse varajase alguse kohta järgmise teabe: „Ugala teatri sündimise päevaks võib lugeda 5. jaanuari 1920.... Teatri- ja kunstiühingu Ugala põhikiri registreeriti Pärnu Rahukogus 10. jaanuaril 1920, asutajaliikmeina kirjutasi sellele alla Armin Hunt, Ernst Hunt ja Jaan Altleis. Nime Ugala kui viite kahele iidsele Eesti maakonnale, Ugandile ja Sakalale, soovitas asutatavale teatrile kirjamees Friedrich Kulhbars.” Sama kinnitab ka Ugala teatri ajalugu valgustav koguteos (Leppik 2006: 7). Sellega seoses oleks justkui selgunud nime algupära ja ristiisa ning siinkohal võiks ka artikli lõpetada. Asjaolude lähemal uurimisel aga olukord nii läbi paistev ja selge ei näi.

Ugala ja Ugandi

Esmalt vaatleme, kas *Ugala* ja *Ugandi*¹ on sünonüümid või mitte. „Võro-eesi synaraamatu” (2002: 499) järgi on sõna *ugalane* tähendus ‘sõnakehv, taipamatu inimene; kõne defektiga inimene; umbkeelne’. Sama kinnitavad ka teised murdekeelt käsitlevad sõnaraamatud. Andrus Saareste sõnaraamatus (1958–1963 I: 278, II: 226, III: 662; IV: 330, IV: 347) leiame sõna *ugal* seitsmest peatükist, millest kaks käsitlevad eestlast ja tema maad ning teised mõisteid *kõnevõimetu*, *mõistmatu*, *rumal*, *vaikne* ja *valesti*. Maaalaliselt seostab A. Saareste *ugalast* nii Võrumaaga (kasutades terminit *umbvõrukas*; Saareste II: 226) kui ka Kagu-Eestiga laiemalt (Lõuna-Tartumaa, Ida-Valgamaa, Võrumaa ja Setumaa rahvas; Saareste I: 278). Ferdinand Johann Wiedemanni (1973: 1242–1243) järgi on sõnal *ugalane* kaks tähendust. Üks neist on jällegi seotud ebaselge kõneviisiga, teine aga naljatleva etnonüümiga võrulaste kohta. Kirjakeele seletavas sõnaraamatus tähendab sõna *ugalane* (ka *ugandlane*) Ugandi muinasmaakonna elanikku (EKSS 2003: 592). Julius Mägiste etümoloogiline sõnaraamat (1982: 3520) mainib, et *ugalane* on Lõuna-Eesti maakonna Ugala elanik ning et varasemalt nimetati maakonda Oandiks. J. Mägiste (1970: 73–74) on sõnade *ugala* ja *ugandi* sarnasusele viidanud ka ajakirjas Tulimuld avaldatud etnonüüme käsitlevas artiklis. Mõningate Eesti ajaloo tippteoste põhjal võib tõdeda, et maakonnanime pole ühtselt

* Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi uurimistoetuse nr 6856 ja sihtfinantseeritava teema nr 0180052s07 raames.

¹ Vanemas eestikeelses kirjanduses on kasutusel olnud *Oandi* (nt Wiedemann 1973: 699). Henriku kroonikas esineb *Ugannia* ja selle kõrvalvorm *Uggenus*, millest omakorda on tuletatud saksakeelne variant *Hugenhusen* (ka *Uggenhusen*) (Johansen 1930: 15; 2005: 79).

käsitletud. Nii kohtame 1925. aastal ilmunud Tartumaa koguteoses läbivalt toponüümi *Ugala* (vt nt Tartumaa 1925: 80), seevastu Hans Kruusi peatoimetamisel koostatud „Eesti ajaloo” on valdav makrotoponüüm *Ugandi* (vt nt Laid 1936: 206). Kuigi enamasti pole üheski neist allikaist toodud otsest seost *Ugala* = *Ugandi*, võib neid mõisteid käsitleda sünonüümidenä. Samal ajal saab aga ümber lükata väite, nagu oleks nimi *Ugala* kahest muinasmaakonna nimest kokkuliidetud sõna. Sõna *ugal(a)* on algselt murdekeelne sõna, millest hiljem on tulenenud makrotoponüüm, ning teda rahvusromantiliseks liitsõnaks pidada on enam kui kahtlane.

***Ugandi* etümoloogiast**

Täenduselt on sõnu *Igaunia* ja *Ugandi* seostatud muinasvene keelega: *ug 'lõuna, lõunapoolne maa; lõunatuul' (Grünthal 1997: 211; Alvre 1998: 69). Tullles veel kord tagasi sõna *ugal* halvustava tähenduse juurde, tundub loogiline Felix Oinase (1979: 99–100) arvamus, et etnonüüm on saadud naabritelt pilkenimena ning et see seostub segase või vigase kõneviisiga. Tunduks ju imeplik, kui Võrtsjärve ja Peipsi järve vahel elav rahvas nimetaks end omaenda keeles halvustava nimega. Ka Eduard Väari (2000: 11), käsitledes etnonüümi *mulk*, peab ebausutavaks, et naabri pandud pilkenimi võiks muutuda omaenda rahvakillu nimetuseks. Siinkohal tundub tõenäoline Herbert Tampere (1956: 261–262) pakutud tõlgendus, et sõna *ugalane* oli II aastatuhande algul halvustavas tähenduses kasutusel peamiselt Ida-Ugandis (Henriku kroonikas nimetatud Valgatabalves, mida seostatakse valdavalt Põlva kihelkonnaga) Lääne-Ugandi kui n-ö õige Ugandi kohta. Ugandi maakonna ühtsus on aga tõenäoliselt tekkinud hiljem. Võimalusele, et Kagu-Eesti idapoolsed kihelkonnad moodustasid omaette piirkonna, viitab Enn Tarvel (1968: 589–560), käsitledes Ugandi maakonna kihelkondi. Ka Mihkel Veske, toetudes mitmele Räpina kihelkonna keelenäitele, jõuab järeldusele, et räpinalased end ugalasteks ei pidanud (Weske 1885: 250–251). Mari-Ann Remmel (2003: 152) arvab, et ugalaste, hilisema Tartumaa asukate nimetus on olnud rahvasuus mõnevõrra püsivam sakalaste omast. Nimelt esinevad mitmes regilaulutüübis sõnad *Ugandi* ja *ugalased* sagedamini.

Loodusobjektidest on suhteliselt tuntud Uandimägi Otepää kihelkonnas. Ka eestlaste lätikeelne etnonüüm ja maanimi lähtuvad just nimest *Ugandi*. Võrreldes aga *Ugandi* ja *Sakala* tänapäevast kasutamist, võib öelda, et *Sakala* tarvitamine on kahtlemata sagedasem: mitmesuguseid *Sakala*-nimelisi ettevõtmisi on märksa arvukamalt (ajaleht, mitu ettevõtet ja spordiseltsi peamiselt Viljandis) kui *Ugandi*-nimelisi Võrtsjärvest idas. Tuntuimad muinasmaakondade nimesid kandvad ühingud on kahtlemata Tartu tudengikorporatsioonid.

Ugandi piiridest

Üldarusaama järgi on Ugandi muinasmaakond, mis asus Väikesest Emajõe ja Võrtsjärvest ida pool, hõlmates (Emajõe lõunas) Lõuna-Tartumaa, Võrumaa ja Valgamaa idapoolmiku. Muistne maakonnanimi on kasutusel ka

Eesti maastikulises liigestuses *Ugandi lavamaana*, märgistades valdavalt tasandikulise pinnamoega lavamaad, mida liigestavad Devoni liivakivisse lõikunud ürgorud (vt nt Arold 2005: 261). Kuigi ajaloolise nimekuju säilimise mõttes on see maastikurajooni tähistav makrotoonüüm õnnestunud, esineb tal geograafilises täpsuses siiski suuri puudusi. Nimelt ei hõlma Ugandi maastikurajoon ühte kahest muistse Ugandi keskusest – Otepääd – ning põhjas ulatub ta Kallaste kohal Peipsi rannikuni, piirkonnani, mis pole kunagi Ugandisse kuulunud. Muistsed maakonnanimed võeti maastikurajoonide nimedena kasutusele juba enne Teist maailmasõda. Nii leiame näiteks Sakala ja Ugala Johannes Gabriel Granö (1922: 279) koostatud esimesest teaduslikult põhjendatud maastikulisest liigestusest. Pärast Teist maailmasõda avaldatud geograafiaalases kirjanduses on *Ugandi lavamaa* asemel maastikurajooni nimena käibel olnud *Kagu-Eesti lavamaa* (vt nt Varep 1964). Siinkohal tasuks mainida veel huviväärset fakti, et Põhja-Eesti maakonnanimed lähtuvad üldjoontes muinasaegsetest nimedest (*Virumaa, Järvamaa, Harjumaa*) ning Lõuna-Eesti maakondades on need unustatud ja kasutusel on pealinnast lähtuvad nimed (nt *Tartumaa, Pärnumaa, Viljandimaa*). 1928. aastal esitati riigikogule „Viljandimaa nime muutmise seaduse” eelnõu. Nimevahetuse eestvedajateks olid Jaan Soots ja August Laur (ERA, f 80, n 3, s 859: 1). Riigikogu juhatus pöördus asjas selguse saamiseks Tartu Ülikooli poole. Kuigi esmajoones oli vaatluse all just Viljandimaa nime muutmine, küsiti arvamust ka teiste maakonnanimede kohta (ERA, f 80, n 3, s 859: 3). Tartu Ülikooli arvamusele kirjutasid alla Peeter Treiberg (1935. aastast Tarvel) ja Hendrik Sepp. Sakala osas oldi nimemuutusega üldjoontes päri. Teistest maakondadest soovitati nimevahetust vaid Petserimaale. Tartumaa ja Võrumaa puhul ajaloolisele maakonnanimele üleminekut ei soovitatud. Esiteks polnud kindel nimekuju, samuti poleks ei tollane Tartumaa ega ka Võrumaa ühtinud geograafiliselt muinasmaakonnaga ning muinasmaakonna nimele oleksid pretendeerinud mõlemad maakonnad (ERA, f 80, n 3, s 859: 13–14). Ettepanek muuta *Viljandimaa Sakalaks* jõudis teadaolevalt võtta eelnõu kuju, kuid ühegi maakonna nimemuutust Eesti esimesel iseseisvusperioodil siiski ette ei võetud.

Viljandi Ugala

Nagu juba eelnevalt mainitud, on üldlevinud arvamus, et Ugala teatrile pani nime F. Kuhlbars (Villi Andi) ja et see on kahest muinasmaakonna nimest moodustatud liitsõna. Siiski ei kinnita seda liitsõnamoodustist ükski eespool mainitud allikatest. Nimeteemaline diskussioon tekkis ajakirjanduses juba vahetult pärast teatri ja kunstühingu Ugala asutamist. 1920. aasta 16. jaanuari ajalehes Sakala kiidetakse sellise ühingu ellukutsumine heaks, kuid kritiseeritakse nimepanekut: „Ugala vaderid peaksid minema nime parandamise suhtes papi juurde, muidu on nende lapsel ebanime pärast mõndagi kannatada” (Ülo 1920). Peamiseks nime ebasobivust selgitavaks argumendiks ongi just asjaolu, et tegemist on naabermaakonna nimega, mis ei sobivat Viljandi teatri ühinguks. Sellele kriitikale vastab F. Kuhlbars ajaleheveergudel paaril korral, õigustades nimevalikut (V. A. 1920b; 1920c). F. Kuhlbars lükkab ümber kuulduse, et nimi Ugala valiti seltsile põhjusel, et eristuda linna

teistest organisatsioonidest (V. A. 1920b). Asjaolu, et nimi kirgi küttis, kohtame ka F. Kuhlbari kirjavahetuses. Ugala teatri esimene näitejuht Märt Mõrd² kirjutab F. Kuhlbarsile 21. mail 1920, et nimepanekut kritiseerivad eeskätt inimesed, keda ei kutsutud ühingu etteotsa. Nende soov oleks aga olnud uuele ühingu nimeks panna Sakala. Kirjas tänab M. Mõrd ka F. Kuhlbari nime kaitsmise eest ning peab nimeküsimumust kõrvalise tähtsusega asjaks: „...peaasi kui nimi kõlaliselt kõrva ei haava, ja seda „Ugala” ei tee.” Sakala nime kõrvalejätmist põhjendab M. Mõrd asjaoluga, et sellesarnaseid organisatsioone olevat Viljandis juba mitu (KM EKLA, f 65, m 21 : 23). Siiski tundub, et F. Kuhlbars ja M. Mõrd nime osas natuke kahtlesid. Nii teatab F. Kuhlbars oma kirjas (18. V 1920): „...ei tea praegu ühtegi meeldiva kõlaga nime soovitada” (KM EKLA, f 65, m 1 : 46). Ühe variandina pakub ta siiski välja *Edula*. Ka nimi *Ehala* on olnud kaalumisel (KM EKLA, f 65, m 21 : 23), kuid nimemuutuse ni asi siiski ei läinud. Kuigi teravam diskussioon uue nime üle toimus niisiis 1920. aasta algul, leiame nimetülile jätku ka veel järgmisel aastal. 1921. aasta veebruaris ilmus Sakala lisas F. Kuhlbari artikkel (Villi Andi 1921), mis näib otseselt ajendatud olevat samal aastal ajalehes Sakala anonüümselt avaldatud järjejutust, kus 25 aasta eest Viljandist lahkunud mees kirjeldas oma tundmusi kunagisse kodulinna naastes. Nendest anonüümsetest mälestustest leiame ka kriitikat vastloodud näiteseltsi nime aadressil: „Ei tea, missugusel õnnetul juhtumisel on saanud talle nimeks „Ugala”? – Ugal, ogar, jne. kuidas kusagil murdel välja üteldakse, on inimene, kellel mõistus alati selge ei ole. Kui ei usuta mind, siis küsitagu Tartu keeleteadlaselt professor L. Kettunenilt” (Tagasituleja vaated ja muljed 1921).³ Sellise „ebaõnnestunud” nimevaliku kohta pidas F. Kuhlbars tarviliseks tuua laiema nimeselgituse, kus ta viitab kohanime *Ugala* seosele rahvaste rändamise ja hunnidega: „Siinsed elanikud hakkasid kohte, kuhu sisserändajad pikemaks või lühemaks ajas peatama jäid, hunnide, unniide ehk ugaunnide maaks hüüdma” (Villi Andi 1921). Selge, et selline selgitus ei ole tänapäeval tõsiselt võetav, kuid ajastule omaselt kasutati XIX sajandi lõpus ja XX sajandi algul sääraseid kohanimeetümoloogiaid tihti. Nii näiteks selgitab F. Kuhlbars talle omase lennukusega toponüümi *Sakala* Kesk-Aasia päritolu (V. A. 1916). Varem on Adam Peterson (1881) seostanud seda ka läti keelest lähtuva tähendusega 'varga koobas' (lt *zaglis* 'varas'; *ala* 'koobas'). A. Peterson heidab sellist halba nimevalikut ette Carl Robert Jakobsonile ja tema ajalehele.

Aga ikkagi jääb õhku küsimus, miks sai teatri nimeks *Ugala*, aga mitte loogilisemana tunduv *Sakala*. Ühe nimepanekut selgitava tõdemuse leiame F. Kuhlbarsilt siiski, kui ta kirjutab, et jäägu esivanemate omandatud ajalooline nimi *Ugala* näitekunsti esitajatele ja edendajate ühingu nimena viljandlastele kauakestvaks mälestuseks ammuununenud aegadest. Ta arvab ühes

² Märt Mõrd sündis 29. III 1881 Abja vallas Ruukli külas, surmaaeg on teadmata. Asutas XIX ja XX sajandi vahetusel Viljandis karskusseltsi Vabadus näiteringi. Oli Ugala teatri asutajaid (lavastas ka avatenduse) ning ühtlasi selle kirjatoimetaja, näitejuht ja dekooraator (ETBL 2000: 407).

³ Suure tõenäosusega on selle loo kirjutanud Tartu Ülikooli füüsikaproffessor Johan Vilip. J. Vilip sündis 12. mail 1870. aastal Uue-Kariste vallas. 1885 lõpetas Viljandi Kreisisikooli ja 1890 Pärnus gümnaasiumi. 1891–1895 õppis Tartu Ülikoolis ja 1896 siirdus Peterburi. 1920. aastal naasis Eestisse ja asus füüsikakabineti juhatajaks. J. Vilip suri 27. jaanuaril 1942. aastal Tartus. Peamised uurimissuunad olid seotud seismomeetriaga, maailmakuulsad on Golitsõn-Vilipi seismograafid (vt Reinet 1975).

oma uurimustest (V. A. 1920a), toetudes küll ainult üksikutele kohanimesar-nasustele, et viljandimaalaste esivanemad olevat suuremalt jaolt tulnud Uga-last ja et nii pärinebki suur osa Viljandimaa praegusest rahvastikust Tartu- ja Võrumaalt. Siinkohal pole ehk vähetähtis lisada, et F. Kuhlbars ise on sün-dinud Tartumaal Sangaste kihelkonnas Unikülas, olles seega päritolult ugan-dilane (Kuhlbars 1917). Ehk seletab see paremini tema uurimisi, mille järgi ränne toimus Ugalast Sakalasse, ning Viljandi teatri nime, mis ilmselt siiski pärineb naabermaakonna nimest, mitte pole kahest muinasmaakonna nimest tuletatud liitsõna.

Kirjandus

- Alv re, P. 1998. Uurimus läänemeresoome etnonüümidest. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 67–70.
- A r o l d, I. 2005. Eesti maastikud. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. VI kd, 3. v. tundma – unelus. Pea-toimetajad M. Tiits, T. Valdre, L. Veskis. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.
- ETBL = Eesti teatri biograafiline leksikon. Koost K. Haan, H. Aassalu, V. Paal-ma. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, Eesti Teatriliit, 2000.
- G r a n ö, J. G. 1922. Eesti maastikulised üksused. – Loodus, nr 5, lk 257–281.
- G r ü n t h a l, R. 1997. Livvistä liiviin: itämerensuomalaiset etnonymit. Castre-nianumin toimitteita 51. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura.
- J o h a n s e n P. 1930. Über die deutschen Ortsnamen Estlands. Reval: Estländi-sche Verlagsgesellschaft Wold. Kentmann.
- J o h a n s e n P. 2005. Rahvaetümoloogia ja kohanimedeõpetus. – Kaugete aegade sära. Koostaja J. Kivimäe. Tartu: Ilmamaa, lk 70–93.
- [K u h l b a r s, F.] 1917. Unikülast Viljandi. Kõne / pidanud oma 75 a. sünnipäe-va puhul 5. aug. 1916. a. Viljandi Käsitöölise Abiandmise Seltsi pidulikult kau-nistatud saalis Friedrich Kuhlbars. Viljandi: H. Leoke.
- L a i d, E. 1936. Maajaotus. Keskused. – Eesti ajalugu I. Peatoimetaja H. Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 200–211.
- L e p p i k, H. 2006. Ugalane aja lugu. Viljandi: Viljandi Draamateater.
- M ä g i s t e, J. 1970. Ugalane, mokša ja neemets. – Tulimuld, nr 2, lk 73–74.
- M ä g i s t e, J. 1982. Estnisches etymologisches Wörterbuch XI. Helsinki: Fin-nisch-Ugrische Gesellschaft.
- O i n a s, F. 1979. Naabrid ja võõrad keeles ning rahvaluules. – Kalevipoeg küt-keis: ja muid esseid rahvaluulest, mütoloogiast ja kirjandusest. Toronto: Mana, lk 97–116.
- P e t e r s o n, A. 1881. Sakala nime tähendus. – Valgus 22. VII 1881, nr 31.
- R e i n e t, J. 1975. Prof. Johan Vilipi elust ja tegevusest. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 60–70.
- R e m m e l, M.-A. 2003. Viru mees viljapulli, Harju mees aganapulli. Piirkondlike suhete kajastumisest eesti rahvapärimuses. – Mäetagused, nr 21, lk 141–192.
- S a a r e s t e, A. 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV. Stockholm: Vaba Eesti.
- Tagasituleja vaated ja muljed. – Sakala 11. II 1921, nr 18.
- T a m p e r e, H. 1956. Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahva-

- loomingu valgusel. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Toimetaja H. Moora. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 255–277.
- Tartumaa. Peatoimetaja J. Rumma. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1925.
- Tarvel, E. 1968. Sakala ja Ugandi kihelkonnad. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 586–596.
- V. A. 1916. Sakala. Kust on see nimi pärit ja mis on tema tähendus. – Sakala 22. VI 1916, nr 70.
- V. A. 1920a. Rahvaste rändamisest meie kodumaal, nimelt Sakala maakonnas aastasadade eest. Villi Andi uurimised. – Sakala 11. VI 1920, nr 65.
- V. A. 1920b. Selgituseks „Ugala” nime kohta. – Sakala 19. V 1920, nr 57.
- V. A. 1920c. Ugala. – Sakala 5. V 1920, nr 51.
- Varep, E. 1964. The Landscape Regions of Estonia. – Tartu Ülikooli toimetised. Geograafiaalased tööd 156 (4). Tartu, lk 3–28.
- Villi Andi 1921. Ugala. – Sakala lisa 14. II 1921, nr 7/8.
- Võro-eesti synaraamat. Kokko pandnuq Jüvä Sullöv. Võro Instituudi toimetisõq 12. Tartu–Võro: Võro Instituut, 2002.
- Vääri, E. 2000. Mulgi kultuuri edasiarendamise ja rakendamise võimalusi. – Ettekandeid I mulgi konverentsilt, Tõrvas 23. X 1999. Mulgi Kultuuri Instituudi toimetised 1. Viljandi: Mulgi Kultuuri Instituut, lk 9–13.
- Weske, M. 1885. Ueber Ungaunien, den alten Namen des Dörptschen und Werro'schen Kreises. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1884. Dorpat, lk 239–260.
- Wiedemann, F. J. 1973. Eesti-saksa sõnaraamat. Tallinn: Valgus.
- Ülo 1920. Ugala. – Sakala 16. I 1920, nr 7.

Why Ugala in Viljandi?

Keywords: Ugala theatre, Ugandi, Friedrich Kuhlbars, Sakala

Name selection for the theatre Ugala, established in 1920 in Viljandi, is discussed. Notably, unlike the numerous institutions of the County of Viljandi, which take their name after Sakala as the ancient name of the county, the theatre seems to bear the name of the neighbouring county (Ugandi/Ugala). As tradition goes the name was given to the theatre by F. Kuhlbars, while it is a blend of the names of two ancient South-Estonian provinces. A closer look reveals that the name originates just in the ancient name of the neighbouring county, while the background of naming is characterized by various intrigues. Most likely the name was indeed suggested by F. Kuhlbars, as a name that would stand out among the rest of the county's institutions. His idea was, however, criticized for sounding derogatory as it meant people suffering from a speech disorder. The article also gives a survey of the etymology, meaning and use of the name Ugala/Ugandi.

Taavi Pae (1976), PhD, researcher, Department of Geography, University of Tartu, pae@ut.e